International Journal of Advanced Research and Multidisciplinary Trends (IJARMT)
An International Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal
Impact Factor: 7.2 Website: https://ijarmt.com ISSN No.: 3048-9458

सोशल मीडियाचा तरुणांच्या सामाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. सुनील एम. सिसोदे
समाजशास्त्र विभाग, कै. एम. डी. सिसोदे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नरडाणा. ता. जि. धुळे

सारांश
मानवी जीवनातील सामाजिक संबंधांचे स्वरूप काळानुसार बदलत आले आहे. आधुनिक काळात इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या प्रसारामुळे सोशल मीडिया हा तरुणांच्या सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. मित्रांशी संवाद साधणे, कुटुंबीयांच्या संपर्कात राहणे, नवीन व्यक्तींशी ओळख निर्माण करणे, वैचारिक देवाणघेवाण करणे आणि स्वतःची सामाजिक ओळख व्यक्त करणे या सर्व प्रक्रियांमध्ये सोशल मीडियाचा सहभाग वाढला आहे. त्यामुळे तरुणांच्या सामाजिक संबंधांची व्याप्ती वाढली असली तरी या संबंधांच्या स्वरूपातही महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत.
प्रस्तुत शोध निबंधात सोशल मीडियाचा तरुणांच्या मैत्री, कौटुंबिक संबंध, समवयस्क समूह, प्रत्यक्ष संवाद, सामाजिक ओळख, सामाजिक सहभाग आणि भावनिक जवळीक यांवर होणाऱ्या परिणामांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार करण्यात आला आहे. सोशल मीडिया हा सामाजिक संबंधांना केवळ कमकुवत करणारा किंवा केवळ मजबूत करणारा घटक आहे, अशी एकांगी भूमिका न घेता त्याच्या परिणामांचे संतुलित विश्लेषण करण्यात आले आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की सोशल मीडिया संपर्कासाठी मोठ्या संधी निर्माण करतो, मात्र संपर्कांची संख्या आणि नात्यांची गुणवत्ता या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत. सोशल मीडियाचा योग्य आणि संतुलित वापर सामाजिक संबंधांना पूरक ठरू शकतो, तर अतिनिर्भरता प्रत्यक्ष मानवी संवादातील आत्मीयता कमी करू शकते.
मुख्य शब्द: सोशल मीडिया, तरुण, सामाजिक संबंध, मैत्री, कुटुंब, सामाजिक संवाद, सामाजिक परिवर्तन, डिजिटल समाज.

प्रस्तावना:

मनुष्य हा समाजशील प्राणी असल्यामुळे त्याचे व्यक्तिमत्त्व, विचार, मूल्ये आणि जीवनपद्धती सामाजिक संबंधांच्या माध्यमातून विकसित होत असतात. जन्मापासून कुटुंब, शेजार, मित्रसमूह, शाळा, महाविद्यालय, कार्यक्षेत्र आणि विविध सामाजिक संस्थांच्या संपर्कातून व्यक्तीचे समाजीकरण घडते. त्यामुळे सामाजिक संबंध ही केवळ व्यक्तींच्या परस्पर संपर्काची प्रक्रिया नसून समाजाच्या अस्तित्वाचा मूलभूत आधार आहे.

पूर्वी सामाजिक संबंधांच्या निर्मितीत प्रत्यक्ष संपर्काला सर्वाधिक महत्त्व होते. मित्राला भेटण्यासाठी प्रत्यक्ष जाणे, नातेवाईकांशी पत्र किंवा दूरध्वनीद्वारे संवाद साधणे, सार्वजनिक कार्यक्रमांमधून नवीन लोकांशी परिचय होणे अशा माध्यमांतून सामाजिक जाळे विकसित होत असे. आज मात्र या प्रक्रियेत मोठा बदल झाला आहे. सोशल मीडियामुळे व्यक्ती एका क्षणात अनेक व्यक्तींशी जोडली जाऊ शकते. मित्र, नातेवाईक, सहकारी, शिक्षक, माजी वर्गमित्र किंवा समान आवडी असलेल्या अपरिचित व्यक्तींशीही संपर्क निर्माण करणे शक्य झाले आहे. या बदलाचा सर्वाधिक प्रभाव तरुणांवर दिसतो. तरुणावस्था ही

व्यक्तिमत्त्व, विचार, सामाजिक ओळख आणि स्वतंत्र संबंध विकसित होण्याची महत्त्वाची अवस्था आहे. त्यामुळे सोशल मीडिया हे तरुणांसाठी केवळ माहिती किंवा मनोरंजनाचे माध्यम राहिलेले नाही. ते मैत्री निर्माण करण्याचे, स्वतःला व्यक्त करण्याचे, इतरांकडून मान्यता मिळविण्याचे आणि सामाजिक समूहात आपले स्थान निर्माण करण्याचे क्षेत्र बनले आहे.

भारुचा यांच्या मते, "भारतीय तरुणांच्या सोशल मीडिया वापराचा विचार करताना वापराची पद्धत, ऑनलाइन मैत्रीचे स्वरूप आणि तरुणांच्या कल्याणावर होणारे परिणाम हे घटक विशेष महत्त्वाचे आहेत."[1] त्यांच्या अभ्यासात सोशल मीडियाचे परिणाम माध्यमाच्या अस्तित्वापेक्षा तरुण त्या माध्यमातून कोणत्या कृती करतात यावर अधिक अवलंबून असल्याचे सूचित होते. म्हणून सोशल मीडिया आणि सामाजिक संबंध यांचे नाते सरळ सकारात्मक किंवा नकारात्मक नसून गुंतागुंतीचे आहे. एका बाजूला तो दूर असलेल्या व्यक्तींना जवळ आणतो, तर दुसऱ्या बाजूला जवळ बसलेल्या व्यक्तींमध्ये संवादाचे अंतर निर्माण करण्याची शक्यताही असते. याच विरोधाभासी स्वरूपाचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आले आहे.

संशोधन समस्या:

सोशल मीडियामुळे व्यक्तींच्या संपर्कांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. एका तरुणाच्या सोशल मीडिया खात्यावर शेकडो किंवा हजारो व्यक्ती जोडलेल्या असू शकतात. मात्र यातील किती संबंध प्रत्यक्ष विश्वास, आत्मीयता, सहकार्य आणि भावनिक जवळीक यांवर आधारित आहेत, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. डिजिटल संपर्क वारंवार होणे आणि संबंध सुदृढ असणे यात मूलभूत फरक आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या पोस्टला प्रतिक्रिया देणे, तिचा फोटो पाहणे किंवा छोटासा संदेश पाठविणे यात संपर्क नक्कीच होतो, पण त्यातून प्रत्येक वेळी सखोल सामाजिक संबंध विकसित होतील असे नाही. उलट काही परिस्थितींमध्ये अशा सततच्या संपर्कामुळे नात्याविषयी अपेक्षा, तुलना आणि गैरसमज वाढू शकतात. यामुळे प्रस्तुत अभ्यासाची मुख्य समस्या अशी आहे की, **सोशल मीडियामुळे तरुणांच्या सामाजिक संबंधांची संख्या, स्वरूप, गुणवत्ता, आत्मीयता आणि प्रत्यक्ष सामाजिक सहभाग यांमध्ये कोणत्या प्रकारचे परिवर्तन होत आहे?**

या प्रश्नाचा विचार करताना सोशल मीडिया हा एक स्वतंत्र कारणीभूत घटक आहे असे न मानता कुटुंबव्यवस्था, तरुणांची जीवनशैली, शिक्षण, स्थलांतर, बदलती मूल्यव्यवस्था, व्यक्तिवाद, तंत्रज्ञानाची उपलब्धता आणि समवयस्कांचा प्रभाव या व्यापक सामाजिक घटकांचाही विचार करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. तरुणांच्या सामाजिक जीवनात सोशल मीडियाचे बदलते स्थान समजून घेणे.
2. सोशल मीडियामुळे मैत्री आणि समवयस्क संबंधांमध्ये होणाऱ्या बदलांचे विश्लेषण करणे.
3. सोशल मीडियाचा कौटुंबिक आणि प्रत्यक्ष आंतरव्यक्तिक संबंधांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
4. तरुणांच्या सामाजिक ओळख आणि स्व-प्रतिमेच्या निर्मितीमध्ये सोशल मीडियाची भूमिका स्पष्ट करणे.
5. ऑनलाइन आणि प्रत्यक्ष सामाजिक संबंधांमधील बदलत्या संतुलनाचे विश्लेषण करणे.
6. सोशल मीडियाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक सामाजिक परिणामांचा वस्तुनिष्ठ विचार करणे.
7. सामाजिक संबंधांच्या दृष्टीने संतुलित सोशल मीडिया वापराचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी **वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा** अवलंब करण्यात आला आहे. हा अभ्यास प्राथमिक सर्वेक्षणावर आधारित नसून दुय्यम साधनसामग्रीच्या चिकित्सक अध्ययनावर आधारित आहे. विषयाशी संबंधित समाजशास्त्रीय संशोधन, संशोधन निबंध, विद्यापीठीय प्रबंध, प्रकाशित ग्रंथ, नियतकालिकांमधील संशोधन लेख आणि विश्वसनीय डिजिटल स्रोतांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. मात्र उपलब्ध साहित्याचे केवळ संकलन न करता त्यातील विचार आणि निष्कर्षांच्या आधारे सोशल मीडिया व सामाजिक संबंध यांच्यातील परस्परसंबंधाचे स्वतंत्र विश्लेषण करण्यात आले आहे. संदर्भ साहित्याचा उपयोग मुख्यतः विश्लेषणाला शास्त्रीय आधार देण्यासाठी करण्यात आला असून मुख्य विवेचन लेखकाच्या समाजशास्त्रीय अर्थनिर्णयनावर आधारित ठेवले आहे.

- सोशल मीडिया आणि बदलते सामाजिक संबंध - समाजशास्त्रीय विश्लेषण:
- **सामाजिक संबंधांचे डिजिटल रूपांतर:**

सोशल मीडियामुळे सामाजिक संबंध नष्ट झाले आहेत असे म्हणण्यापेक्षा त्यांच्या अभिव्यक्तीची पद्धत बदलली आहे, असे म्हणणे अधिक योग्य ठरेल. पूर्वी सामाजिक जवळीक व्यक्त करण्यासाठी प्रत्यक्ष भेटणे आवश्यक मानले जात असे. आज संदेश पाठविणे, पोस्टवर प्रतिक्रिया देणे, वाढदिवसाची डिजिटल शुभेच्छा देणे किंवा एखाद्या महत्त्वाच्या घटनेवर ऑनलाइन प्रतिसाद देणे हेदेखील सामाजिक सहभागाचे प्रकार झाले आहेत. त्यामुळे सामाजिक उपस्थितीच्या संकल्पनेलाच नवीन अर्थ प्राप्त झाला आहे. व्यक्ती एखाद्या कार्यक्रमाला प्रत्यक्ष उपस्थित नसली, तरी त्याविषयी प्रतिक्रिया देऊन डिजिटल स्वरूपात आपली उपस्थिती दर्शवू शकते. एखादा मित्र दुसऱ्या शहरात असला तरी रोजच्या संवादामुळे तो जवळ असल्याची भावना निर्माण होऊ शकते.

मात्र येथे एक महत्त्वाचा फरक लक्षात घेतला पाहिजे. डिजिटल उपस्थिती आणि प्रत्यक्ष सहवास समान नाहीत. प्रत्यक्ष भेटीत व्यक्तीचा आवाज, चेहऱ्यावरील भाव, देहबोली, स्पर्श, शांतता आणि प्रसंगाचे वातावरण या अनेक घटकांतून संवाद घडत असतो. डिजिटल संदेशात हे सर्व घटक मर्यादित होतात. त्यामुळे डिजिटल संपर्काने सामाजिक संबंधांचा विस्तार केला असला तरी त्याने प्रत्यक्ष मानवी सहवासाची आवश्यकता संपविलेली नाही.

- **मैत्रीच्या स्वरूपातील परिवर्तन:**

तरुणांच्या जीवनात मैत्रीला विशेष महत्त्व असते. मित्रसमूहामधून व्यक्तीला स्वीकार, भावनिक आधार, आत्मविश्वास आणि सामाजिक ओळख मिळते. सोशल मीडियामुळे मैत्रीची व्याप्ती स्थानिक परिसराच्या पलीकडे गेली आहे.

पूर्वी शाळा, महाविद्यालय, गाव, शेजार किंवा कार्यक्षेत्र हे मैत्री निर्माण होण्याचे प्रमुख आधार होते. सोशल मीडियामुळे समान छंद, विचार, करिअर, शिक्षण किंवा सांस्कृतिक आवड असणाऱ्या दूरच्या व्यक्तींशीही मैत्री शक्य झाली आहे.

या परिवर्तनाचा एक सकारात्मक पैलू म्हणजे जुन्या मित्रांशी संबंध टिकविणे सोपे झाले आहे. शिक्षण, नोकरी किंवा विवाहामुळे व्यक्ती वेगवेगळ्या ठिकाणी गेल्यानंतर पूर्वी संपर्क हळूहळू कमी होत असे. आता सोशल मीडिया अशा नात्यांना नियमित संपर्काची संधी देतो. परंतु मैत्रीतील संख्या आणि गुणवत्ता यातील फरक महत्त्वाचा आहे. सोशल मीडियावरील 'मित्र' ही संकल्पना समाजशास्त्रीय अर्थाने प्रत्येक वेळी घनिष्ठ मित्र दर्शवत नाही. अनेक डिजिटल संबंध हे परिचयाच्या स्तरावर असतात.

Angelini, Marino आणि Gini यांच्या मते, "सोशल मीडियाची वैशिष्ट्ये, ऑनलाइन सामाजिक पाठबळ आणि भावनिक अभिव्यक्ती यांचा मैत्रीच्या गुणवत्तेशी संबंध आहे."[2] त्यामुळे सोशल मीडियाचा परिणाम केवळ वापराच्या वेळेवरून ठरविण्यापेक्षा त्या माध्यमातून कोणत्या प्रकारचा सामाजिक संवाद घडतो हे पाहणे अधिक महत्त्वाचे ठरते.

मैत्रीतील सातत्य आणि भावनिक जवळीक:

मैत्रीत केवळ संवादाची वारंवारता पुरेशी नसते. परस्पर विश्वास, संकटाच्या प्रसंगी सहकार्य, अनुभवांची मोकळी देवाणघेवाण आणि भावनिक समज या घटकांमुळे मैत्री टिकते. सोशल मीडियामुळे मित्रांच्या जीवनातील अनेक घटना नियमितपणे समजतात. शिक्षणातील यश, नोकरी, प्रवास, वैयक्तिक आनंद किंवा कौटुंबिक कार्यक्रमांची माहिती पटकन मिळते. त्यामुळे अनेक वर्षे प्रत्यक्ष न भेटलेल्या मित्राशीही परिचयाची भावना टिकून राहते.

तथापि, सतत माहिती मिळणे म्हणजे त्या व्यक्तीला समजून घेणे असे नव्हे. एखाद्या व्यक्तीच्या डिजिटल प्रोफाइलवर दिसणारे जीवन हे तिच्या संपूर्ण वास्तवाचे प्रतिनिधित्व करत नाही. सोशल मीडियावर व्यक्ती जीवनातील निवडक घटना प्रदर्शित करते. त्यामुळे दुसऱ्याच्या वास्तविक परिस्थितीपेक्षा त्याच्या डिजिटल प्रतिमेशी मैत्री निर्माण होण्याची शक्यता असते. यातून आधुनिक मैत्रीत एक नवीन विरोधाभास निर्माण झाला आहे '**आपल्याला मित्रांविषयी पूर्वीपेक्षा अधिक माहिती असते, परंतु प्रत्येक वेळी त्यांच्या मनस्थितीविषयी अधिक समज असतेच असे नाही.'**

कौटुंबिक संबंधांवरील परिणाम:

भारतीय समाजात कुटुंब ही सामाजिक संबंधांची अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. आधुनिक शिक्षण, व्यवसाय आणि रोजगारामुळे अनेक कुटुंबातील सदस्य वेगवेगळ्या शहरांत किंवा देशांत राहतात. अशा परिस्थितीत सोशल मीडिया कौटुंबिक संबंध टिकविण्यास उपयुक्त ठरतो.

कुटुंबातील सामूहिक समूहांमुळे फोटो, कौटुंबिक घटना, शुभेच्छा आणि महत्त्वाच्या माहितीची देवाणघेवाण करता येते. वृद्ध आई-वडील आणि दूर राहणारी मुले नियमित संवाद साधू शकतात. स्थलांतरित तरुण स्वतःच्या मूळ कुटुंबाशी भावनिक संबंध राखू शकतात. मात्र दुसऱ्या बाजूला एकाच घरात राहणाऱ्या व्यक्तींमधील डिजिटल वापराचा प्रश्न निर्माण होतो. चार सदस्य एकाच खोलीत बसलेले असून प्रत्येक जण स्वतंत्र मोबाइलमध्ये गुंतलेला असेल, तर भौतिक जवळीक असूनही सामाजिक संवाद मर्यादित होऊ शकतो.

कौटुंबिक संबंधांचा खरा आधार एकत्र राहणे नसून एकमेकांसाठी वेळ देणे आणि परस्पर संवाद साधणे हा आहे. त्यामुळे सोशल मीडिया दूर असलेल्या कुटुंबीयांना जवळ आणणारे माध्यम ठरू शकतो, परंतु जवळ असलेल्या सदस्यांच्या प्रत्यक्ष संवादाची जागा त्याने घेतली तर तो सामाजिक अंतर वाढविणारा घटकदेखील ठरू शकतो.

समवयस्क समूह आणि समूहभावना:

तरुणांच्या वर्तनावर समवयस्क समूहाचा प्रभाव मोठा असतो. सोशल मीडियाने या प्रभावाची व्याप्ती आणि सातत्य वाढविले आहे. पूर्वी मित्रसमूहाचा प्रभाव मुख्यतः व्यक्ती त्या समूहात प्रत्यक्ष उपस्थित असताना जाणवत असे. आज व्यक्ती घरी असतानाही समूहातील चर्चा, संदेश आणि पोस्ट यांमुळे समूहाच्या प्रभावाखाली राहते. यातून समूहाशी संबंधिततेची भावना मजबूत होऊ शकते. महाविद्यालयीन वर्गाचे

समूह, अभ्यासगट, स्पर्धा परीक्षांचे समूह, व्यावसायिक नेटवर्क किंवा सामाजिक उपक्रमांचे समूह तरुणांना माहिती आणि परस्पर साहाय्य उपलब्ध करून देतात.

त्याच वेळी समूहाशी जुळवून घेण्याचा दबावदेखील वाढू शकतो. मित्रांनी एखाद्या विशिष्ट प्रकारची पोस्ट केली, एखादा कल स्वीकारला किंवा विशिष्ट विषयावर भूमिका घेतली तर आपणही तशी प्रतिक्रिया द्यावी अशी भावना तरुणांमध्ये निर्माण होऊ शकते. म्हणून सोशल मीडियातील समूह हा केवळ माहितीचे माध्यम नाही. तो सामाजिक प्रमाणके निर्माण करणारा आणि व्यक्तीच्या वर्तनावर अप्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवणारा आधुनिक अनौपचारिक समूह म्हणूनही कार्य करू शकतो.

सामाजिक ओळख आणि स्व-प्रतिमेची निर्मिती:

प्रत्येक व्यक्तीला आपण इतरांच्या नजरेत कसे दिसतो याची काही प्रमाणात जाणीव असते. तरुणावस्थेत ही जाणीव अधिक तीव्र असते. सोशल मीडियामुळे व्यक्तीला स्वतःची सार्वजनिक प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी स्वतंत्र व्यासपीठ मिळाले आहे. तरुण कोणता फोटो निवडतो, कोणते मत व्यक्त करतो, कोणती माहिती शेअर करतो, कोणाचे अनुकरण करतो आणि कोणत्या विषयांवर प्रतिक्रिया देतो या सर्व गोष्टी त्याच्या डिजिटल सामाजिक ओळखीचा भाग बनतात.

Menon यांच्या मते, "सोशल मीडियावरील 'Stories' अद्ययावत करण्यामागे केवळ मनोरंजन नसून सामाजिक Sharing, Self-Presentation, Social Influence, Disclosure आणि इतर अनेक सामाजिक प्रेरणा कार्यरत असतात."[3] यातून असे म्हणता येते की सोशल मीडिया हा तरुणांसाठी स्वतःविषयी माहिती देण्याबरोबरच 'आपण कोण आहोत' हे समाजासमोर मांडण्याचे क्षेत्र बनला आहे. ही प्रक्रिया सकारात्मकही असू शकते. कला, लेखन, सामाजिक कार्य, क्रीडा किंवा शैक्षणिक कामगिरी व्यक्त करण्याची संधी मिळू शकते. मात्र स्व-प्रतिमेचे मूल्य पूर्णपणे इतरांकडून मिळणाऱ्या प्रतिसादावर अवलंबून झाले तर अडचण निर्माण होते. 'किती लोकांनी पाहिले?', 'किती प्रतिसाद मिळाले?' किंवा 'कोणी प्रतिक्रिया दिली नाही?' या प्रश्नांना जास्त महत्त्व मिळाल्यास स्व-मूल्यमापन बाह्य सामाजिक मान्यतेवर अवलंबून राहू शकते.

सामाजिक तुलना आणि संबंधांतील असमाधान:

सामाजिक तुलना ही मानवी जीवनाचा नैसर्गिक भाग आहे. व्यक्ती आपले शिक्षण, आर्थिक स्थिती, जीवनशैली किंवा सामाजिक प्रतिष्ठा इतरांशी तुलना करते. सोशल मीडियामुळे या तुलनेचे प्रमाण आणि उपलब्धता वाढली आहे. दुसऱ्या व्यक्तीच्या जीवनातील आनंददायी आणि आकर्षक भाग सतत समोर येत असल्यामुळे त्या व्यक्तीचे संपूर्ण जीवन तसेच सुखी आहे अशी कल्पना निर्माण होऊ शकते. आपण मात्र स्वतःच्या जीवनातील चांगल्या आणि वाईट अशा दोन्ही बाजू अनुभवत असतो. त्यामुळे दुसऱ्याच्या **निवडक सार्वजनिक जीवनाची आपल्या संपूर्ण वास्तविक जीवनाशी तुलना** केली जाते.

शर्मा, संघवी आणि चुरी यांच्या "भारतीय तरुणांवरील अभ्यासात Instagram वापरासोबत सामाजिक तुलना आणि स्व-प्रतिमेशी संबंधित घटकांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे."[4] अशा तुलनेचा परिणाम सामाजिक संबंधांवरही होऊ शकतो. मित्राच्या यशाविषयी आनंद होण्याऐवजी मत्सर निर्माण झाला किंवा प्रत्येक संबंध प्रतिष्ठेच्या तुलनेत पाहिला जाऊ लागला तर मैत्रीतील सहजता कमी होऊ शकते. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सोशल मीडिया नवीन विषमता निर्माण करत नाही एवढेच नव्हे, तर समाजातील अस्तित्वात असलेल्या प्रतिष्ठा आणि जीवनशैलीतील फरकांना अधिक दृश्यमानही करू शकतो.

प्रत्यक्ष संवाद आणि डिजिटल संवाद:

डिजिटल संवाद अतिशय सोपा आणि वेगवान आहे. कमी वेळेत अनेक व्यक्तींना संदेश देता येतो. मात्र मानवी संबंधांमध्ये संवादाचा वेगच महत्त्वाचा नसतो, संवादाची खोलीही महत्त्वाची असते. प्रत्यक्ष संभाषणात व्यक्ती एकमेकांचे भाव समजू शकतात. मित्र दुःखी आहे हे त्याने स्पष्टपणे सांगितले नाही तरी त्याच्या आवाजावरून किंवा वागण्यातून ते लक्षात येऊ शकते. डिजिटल संदेशात हा संदर्भ अनेकदा उपलब्ध नसतो. त्यामुळे लहान संदेशाचा चुकीचा अर्थ लावणे, उत्तरास विलंब झाल्यामुळे नाराज होणे किंवा एखाद्या प्रतिक्रियेचा अर्थ वैयक्तिक नकार म्हणून घेणे शक्य असते.

आधुनिक सामाजिक संबंधांमध्ये 'उत्तर देणे' हेदेखील एका प्रकारचे सामाजिक कर्तव्य बनत आहे. संदेश पाहून उत्तर न देणे, समूहामध्ये सक्रिय न राहणे किंवा एखाद्या पोस्टवर प्रतिक्रिया न देणे यांनाही काही तरुण सामाजिक अर्थ देतात. यातून डिजिटल संबंधांमध्ये नवीन अपेक्षा निर्माण झाल्या आहेत. व्यक्तीला सतत उपलब्ध राहण्याचा अप्रत्यक्ष सामाजिक दबाव जाणवू शकतो. म्हणून प्रत्यक्ष संवादाच्या तुलनेत डिजिटल संपर्क सोपा असला, तरी तो सामाजिकदृष्ट्या तणावरहित असेलच असे नाही.

सामाजिक पाठबळाची नवीन व्यवस्था:

सोशल मीडियाचा महत्त्वाचा सकारात्मक परिणाम म्हणजे समान अनुभव आणि उद्दिष्ट असणाऱ्या व्यक्तींशी संपर्क साधण्याची संधी. स्पर्धा परीक्षांची तयारी करणारे विद्यार्थी, नवीन शहरात शिक्षणासाठी गेलेले तरुण, करिअरविषयक मार्गदर्शन शोधणारे विद्यार्थी किंवा एखादा छंद जोपासणाऱ्या व्यक्तींना ऑनलाइन समूहांतून माहिती आणि प्रोत्साहन मिळू शकते. या अर्थाने सोशल मीडिया पारंपरिक सामाजिक पाठबळाच्या व्यवस्थेला पूरक आहे. कुटुंब आणि स्थानिक मित्रांकडून एखाद्या विशिष्ट विषयाचे मार्गदर्शन उपलब्ध नसले, तरी व्यापक सामाजिक जाळ्यातून ते मिळू शकते.

मात्र ऑनलाइन समूहातील प्रत्येक संबंध विश्वासार्ह किंवा घनिष्ठ असेलच असे नाही. त्यामुळे माहितीची उपलब्धता आणि सामाजिक विश्वास यातील भेद महत्त्वाचा ठरतो.

सोशल मीडियाने सामाजिक पाठबळाची व्याप्ती वाढविली आहे, परंतु त्या पाठबळाची गुणवत्ता तपासण्याची जबाबदारीही व्यक्तीवर वाढविली आहे.

ग्रामीण आणि शहरी तरुणांचा बदलता सामाजिक परिसर:

सोशल मीडियाचा परिणाम केवळ महानगरांतील तरुणांपुरता मर्यादित राहिलेला नाही. डिजिटल संपर्कामुळे ग्रामीण तरुणांनाही आपल्या स्थानिक सामाजिक परिसराच्या बाहेरच्या व्यक्ती, कल्पना आणि जीवनपद्धतींशी परिचय होतो. याचा समाजशास्त्रीय परिणाम महत्त्वाचा आहे. पूर्वी तरुणाच्या सामाजिक अपेक्षा प्रामुख्याने गावातील कुटुंब, जातसमूह, शेजार आणि स्थानिक मित्रांच्या संदर्भात विकसित होत असत. आता त्याचे संदर्भसमूह अधिक व्यापक झाले आहेत. शिक्षण, व्यवसाय, रोजगार, फॅशन, विवाह, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि जीवनशैली याबाबत देशाच्या विविध भागांतील अनुभव त्याच्यासमोर येतात. त्यामुळे पारंपरिक अपेक्षा आणि आधुनिक आकांक्षा यांच्यातील अंतर अधिक स्पष्ट होते.

ग्रामीण तरुण आणि सोशल मीडिया हा स्वतंत्र समाजशास्त्रीय संशोधनाचा विषय म्हणूनदेखील पुढे येत आहे. प्रशांत कुमार यांच्या शोधगंगा नोंदणीकृत संशोधनाचे शीर्षक "Impact Of Social Media On Rural Youth: A Sociological Study In Morna Block Of Muzaffarnagar असे आहे."[5] ही नोंद 2026 मधील असून ग्रामीण युवकांच्या जीवनातील डिजिटल परिवर्तनाचे वाढते संशोधनमहत्त्व दर्शविते.

तथापि, सोशल मीडिया वापरामुळे ग्रामीण आणि शहरी सामाजिक जीवनातील सर्व भेद संपुष्टात येतात असे म्हणता येत नाही. आर्थिक स्थिती, शिक्षण, डिजिटल कौशल्य, कुटुंबातील नियंत्रण आणि स्थानिक संस्कृती यांनुसार त्याचा परिणाम वेगळा असू शकतो.

सामाजिक सहभाग आणि वैचारिक देवाणघेवाण:

सोशल मीडिया तरुणांना केवळ वैयक्तिक संबंधांसाठीच नव्हे तर व्यापक सामाजिक प्रश्नांशी जोडण्यासाठीही महत्त्वाचा ठरतो. पर्यावरण, शिक्षण, सामाजिक न्याय, स्थानिक समस्या, साहित्य, विज्ञान आणि करिअर अशा विषयांवरील चर्चा तरुणांपर्यंत सहज पोहोचतात. पूर्वी सार्वजनिक मत व्यक्त करण्यासाठी सभा, पत्रव्यवहार, वृत्तपत्र किंवा औपचारिक संस्था यांची आवश्यकता होती. आता सामान्य तरुणालाही आपले विचार सार्वजनिक स्वरूपात मांडण्याची संधी मिळते. यातून सहभागात्मक संस्कृती विकसित होण्याची शक्यता आहे. मात्र विचार व्यक्त करण्याच्या सुलभतेबरोबर विचारांचा सखोल अभ्यास करण्याची गरजही वाढते. प्रत्येक सर्वत्र पसरलेले मत हे सत्य असेलच असे नाही आणि लोकप्रियता ही विचाराच्या गुणवत्तेची हमी नसते. त्यामुळे सोशल मीडिया सामाजिक सहभागाचे लोकशाहीकरण करतो, परंतु जबाबदार सामाजिक सहभागासाठी विवेक, तथ्यपडताळणी आणि भिन्न मतांविषयी सहिष्णुता आवश्यक आहे.

सोशल मीडिया आणि सामाजिक भांडवल:

समाजशास्त्रात सामाजिक भांडवलाचा संबंध विश्वास, परस्पर सहकार्य आणि सामाजिक नेटवर्कशी जोडला जातो. सोशल मीडिया व्यक्तीच्या नेटवर्कची व्याप्ती वाढवितो. विविध क्षेत्रांतील लोकांशी परिचय निर्माण झाल्यामुळे शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि सामाजिक संधींची माहिती सहज मिळू शकते. मात्र मोठे नेटवर्क म्हणजे मोठे सामाजिक भांडवल असे सरळ समीकरण करता येत नाही. पाचशे डिजिटल परिचितांपेक्षा संकटाच्या वेळी मदतीला येणारे पाच घनिष्ठ मित्र अधिक महत्त्वाचे ठरू शकतात.

म्हणून डिजिटल सामाजिक भांडवलाचे मूल्यमापन केवळ Followers, Friends किंवा Contacts यांच्या संख्येवर न करता विश्वास, परस्परता आणि प्रत्यक्ष मदत करण्याची क्षमता यांच्या आधारे करणे आवश्यक आहे. ही बाब आधुनिक सामाजिक संबंधांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य स्पष्ट करते '**तंत्रज्ञानाने संपर्कांचा विस्तार केला आहे, संबंधांचे मूल्य मात्र आजही विश्वासावरच अवलंबून आहे.**'

सोशल मीडियाचा तरुणांच्या सामाजिक संबंधांवर होणारा परिणाम समजून घेताना दोन टोकाच्या दृष्टिकोनांपासून दूर राहणे आवश्यक आहे. सोशल मीडिया सर्व संबंध नष्ट करतो असे मानणे जितके चुकीचे आहे, तितकेच तो सर्वांना अधिक जवळ आणतो असे मानणेही अपुरे आहे.

भारुचा यांच्या अभ्यासात "ऑनलाइन मैत्रीचे स्वरूप, वापराची पद्धत आणि कल्याणाशी संबंधित संभाव्य समस्या एकत्रितपणे विचारात घेतल्या आहेत."[6] अभ्यासकांच्या निष्कर्षांतून माध्यमापेक्षा त्यावरील विशिष्ट कृतींना महत्त्व असल्याचे सूचित होते.

ही भूमिका समाजशास्त्रीयदृष्ट्या महत्त्वाची आहे. कोणतेही तंत्रज्ञान स्वतःमध्ये स्वतंत्रपणे सामाजिकदृष्ट्या चांगले किंवा वाईट नसते. त्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग कोणत्या सामाजिक वातावरणात, कोणत्या हेतूने आणि किती प्रमाणात केला जातो यावर त्याचे परिणाम बदलतात. एखादा विद्यार्थी सोशल मीडियाचा वापर मित्रांशी संपर्क, अभ्यास, सामाजिक उपक्रम आणि माहिती मिळविण्यासाठी करीत असेल तर ते माध्यम त्याच्या सामाजिक भांडवलात वाढ करू शकते. दुसरीकडे तोच वापर सतत इतरांशी

तुलना करणे, मान्यतेची अपेक्षा ठेवणे किंवा प्रत्यक्ष जीवनापासून दूर राहणे यासाठी होत असेल तर सामाजिक असमाधान निर्माण होऊ शकते.

विशेष म्हणजे सोशल मीडिया आणि प्रत्यक्ष समाज या आता पूर्णपणे स्वतंत्र दोन क्षेत्रे राहिलेली नाहीत. महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष मैत्री डिजिटल माध्यमात पुढे चालू राहते, ऑनलाइन ओळख प्रत्यक्ष मैत्रीत बदलू शकते, कुटुंबातील चर्चा डिजिटल समूहात होते आणि डिजिटल वाद प्रत्यक्ष संबंधांमध्ये परिणाम घडवू शकतात. म्हणून आधुनिक तरुणांचे सामाजिक जीवन समजून घेण्यासाठी ऑनरलाईन **विरुद्ध ऑफलाईन** असा साधा भेद पुरेसा ठरत नाही. आजचे सामाजिक संबंध हे दोन्ही क्षेत्र एकत्र जोडून तयार होत आहेत.

यातून सामाजिक संबंधांचे स्वरूप अधिक लवचिक झाले आहे, परंतु त्याचवेळी ते अधिक सतत आणि दृश्यमानही झाले आहे. व्यक्ती कोणाशी जोडलेली आहे, कोणाला प्रतिसाद देते, काय व्यक्त करते याची डिजिटल नोंद तयार होते. त्यामुळे संबंधांमध्ये गोपनीयता, सामाजिक अपेक्षा आणि वैयक्तिक अवकाश यांचे नवीन प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

सूचना:

1. सोशल मीडिया टाळणे हा आधुनिक तरुणांच्या सामाजिक समस्येचा व्यावहारिक उपाय ठरणार नाही. त्याऐवजी संतुलित आणि सामाजिकदृष्ट्या सजग वापराची सवय विकसित करणे आवश्यक आहे.
2. तरुणांनी डिजिटल संपर्काबरोबरच प्रत्यक्ष मैत्री, कौटुंबिक संवाद, क्रीडा, वाचन, सामाजिक उपक्रम आणि सांस्कृतिक सहभागासाठी स्वतंत्र वेळ देणे आवश्यक आहे.
3. संबंधांचे मूल्य Reactions किंवा Followers पेक्षा विश्वास आणि प्रत्यक्ष सहकार्यावर ठरविणे गरजेचे आहे.
4. शाळा आणि महाविद्यालयांत डिजिटल साक्षरतेसोबत सामाजिक डिजिटल साक्षरतेवर भर दिला पाहिजे.
5. ऑनलाइन संवाद कसा करावा, मतभेद कसे हाताळावेत, दुसऱ्याच्या गोपनीयतेचा सन्मान कसा करावा आणि डिजिटल संदेशाचा चुकीचा अर्थ लावणे कसे टाळावे याबद्दल मार्गदर्शन आवश्यक आहे.
6. कुटुंबातही मोबाइल वापराबाबत केवळ बंदी किंवा नियंत्रण करण्याऐवजी संवाद आणि परस्पर समज यावर भर दिल्यास अधिक सकारात्मक परिणाम होऊ शकतात.

निष्कर्ष:

सोशल मीडिया हा आधुनिक तरुणांच्या सामाजिक संबंधांमध्ये परिवर्तन घडविणारा एक प्रभावी सामाजिक घटक आहे. त्याने संवादाच्या पारंपरिक मर्यादा कमी केल्या आहेत. दूर राहणाऱ्या मित्र-नातेवाईकांशी संपर्क राखणे, नवीन मैत्री निर्माण करणे, व्यापक सामाजिक समूहाशी जोडले जाणे आणि स्वतःची सामाजिक ओळख व्यक्त करणे सोपे झाले आहे. मात्र या वाढत्या संपर्काला सुदृढ संबंधांचे समानार्थी मानता येणार नाही. सामाजिक संबंधांची गुणवत्ता आजही विश्वास, आत्मीयता, सहकार्य, समज आणि प्रत्यक्ष भावनिक आधारावर अवलंबून आहे. सोशल मीडिया या घटकांना पूरक ठरू शकतो, त्यांची जागा पूर्णपणे घेऊ शकत नाही.

सोशल मीडियामुळे तरुणांच्या सामाजिक संबंधांची व्याप्ती वाढली आहे, परंतु त्याचबरोबर सामाजिक तुलना, बाह्य मान्यतेची अपेक्षा, डिजिटल उपस्थितीचा दबाव, गैरसमज आणि प्रत्यक्ष संवादातील संभाव्य घट अशी नवीन आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सर्वांत महत्त्वाची बाब अशी आहे की सोशल मीडिया हा स्वतंत्र आभासी समाज राहिलेला नाही. तो वास्तविक सामाजिक जीवनात मिसळला आहे. कुटुंब, मैत्री, समूह, प्रतिष्ठा, सामाजिक सहभाग आणि व्यक्तीची ओळख या सर्वांवर त्याचा प्रभाव पडत आहे. त्यामुळे प्रश्न 'सोशल मीडिया चांगला की वाईट?' असा नसून, 'सोशल मीडिया कोणत्या प्रकारे वापरला जातो आणि त्या वापरामुळे सामाजिक संबंधांच्या गुणवत्तेत काय बदल होतो?' असा असला पाहिजे. शेवटी असे म्हणता येईल की तंत्रज्ञानामुळे माणसामाणसातील अंतर कमी होऊ शकते, परंतु आत्मीयता तंत्रज्ञानातून आपोआप निर्माण होत नाही. ती विश्वास, संवाद, सहकार्य आणि परस्पर संवेदनशीलतेतूनच विकसित होते. म्हणून सोशल मीडिया हा सामाजिक संबंधांचा पर्याय न मानता मानवी संबंधांना पूरक असणारे साधन म्हणून वापरणे हीच आधुनिक डिजिटल समाजातील संतुलित भूमिका ठरते.

संदर्भसूची:

1. भरुचा जहाँगीर, 'सोशल नेटवर्क युज अँड युथ वेल-बिइंग: अ स्टडी इन इंडिया.', व्हॉल्यूम 17, क्रमांक 2, 2018, पृ. क्र. 119
2. अँजेलिनी फेडेरिका, क्लाउडिया मारिनो आणि जियानलुका जिनी. 'फ्रेंडशिप क्वालिटी इन अडोलसेन्स: द रोल ऑफ सोशल मीडिया फीचर्स, ऑनलाइन सोशल सपोर्ट अँड ई-मोशन्स.', व्हॉल्यूम 42, 2023, पृष्ठ क्रमांक 26016.
3. मेनन देवदास, 'अपडेटिंग "स्टोरीज" ऑन सोशल मीडिया अँड इट्स रिलेशनशिप्स टू कॉनटेक्चुअल एज अँड नार्सीसिम: अ टेल ऑफ थ्री प्लॅटफॉर्म्स - व्हॉट्सअॅप, इन्स्टाग्राम अँड फेसबुक.' Heliyon, व्हॉल्यूम 8, क्रमांक 5, 2022.
4. www.shodhganga.co.in (कुमार प्रशांत, 'इम्पॅक्ट ऑफ सोशल मीडिया ऑन रूरल युथ: अ सोशियोलॉजिकल स्टडी इन मोर्ना ब्लॉक ऑफ मुझफ्फरनगर.' शोधप्रबंध मार्गदर्शक गीता चौधरी, समाजशास्त्र विभाग).
5. www.shodhganga.co.in (जैन, प्रकृती. 'रोल ऑफ सोशल मीडिया इन क्रिएटिंग्स अ न्यू युथ सबकल्चर इन जयपूर सिटी.' शोधप्रबंध मार्गदर्शक- निशा यादव, समाजशास्त्र विभाग).
6. बोराटे योगेश, सोशल मीडिया, अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव – 2021, , पृ. क्र. 11.
7. शिकारपूर डॉ. दीपक, सोशल मिडिया शाप की वरदान, विश्वकर्मा प्रकाशन – 2020, , पृ. क्र. 91